

Hejdeby kyrka

Karaktärisering 2022

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2023/012394.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Hejdeby socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	10
Kyrkogårdens huvuddrag	10
Historik.....	11
Nulägesbeskrivning	14
Kyrkobyggnaden.....	22
Kyrkans huvuddrag.....	22
Byggnadshistorik	26
Nulägesbeskrivning	35
Restaureringar	84
Arkeologi	92
Arkeologiska undersökningar	93
Värdering	93
Allmänt.....	93
Bruksvärden	95
Kyrkobyggnaden.....	97
Kyrkogården	97
Händelselista Hejdeby kyrka	99
Lagskydd	103
Källor och litteratur.....	105
Otryckta källor.....	105
Tryckta källor.....	105
Kartor	105

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

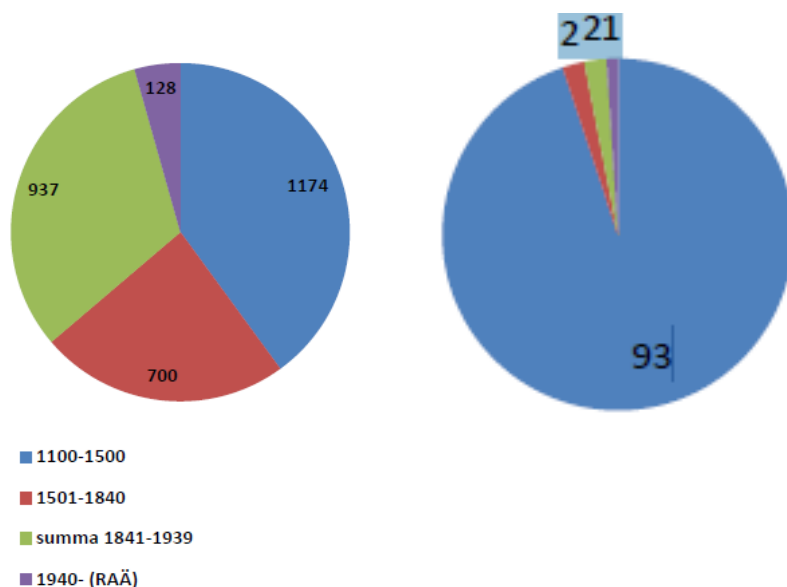
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

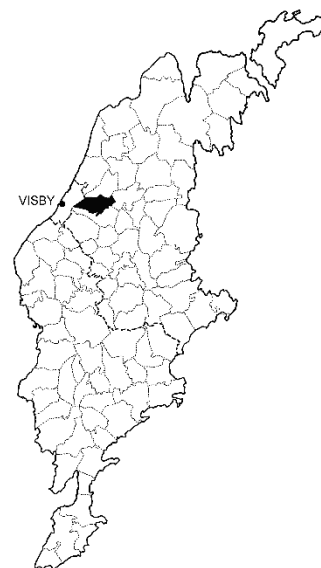
Omgivningar

Hejdeby socken

Hejdeby kyrka ingår i Romaklosters pastorat. Den är belägen 9,7 km öster om Visby. 2021 var invånarantalet i socknen 175 personer.

Kyrkomiljön

Kulturlandskapet har en ålderdomlig karaktär och är präglad av mänsklig aktivitet och bosättningar sedan stenåldern, vilket påvisas av ganska rika fynd från stenåldern och bronsåldern, som gravfält, stensättningar och skeppsättningar och kämpgravar. Landskapet består till 45% av kalkstenshedar som är sparsamt bevuxna med skog. Under 1800-talet var Hejdebyslätten rik på lövskog. 1834 uppskattades ekskogen till över 4000 träd. Kalkberget utnyttjades fram till 1800-talets mitt till kalkbränning och det fanns fem ugnar i socken. Åkerarealen upptog 1956, 21 % av marken.

Markförhållandena har satt sin prägel på landskapet som idag utgörs av öppna odlingsmarker i söder och öster och mer sammanhängande barrskog i väster och i norr. Gårdarna ligger spridda i socknen. Hejdeby kyrka är belägen på gränsen mellan skogsmarkerna i väster och jordbruksbygderna i öster. I norr ligger den tidigare skolan med lärarbostad och omgivande skolgård/park. Idag är det ett församlingshem. Från församlingshemmet leder en allé med lind till kyrkogården. I väster leder gräsbevuxen väg planterad med en allé av askar från vägen fram till kyrkogården.

Hejdeby kyrka och kyrkogård med omgivningar fotograferat från söder 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Från väster leder en allé med hamlade askar in till kyrkan. Foto ES 2022.

Norr om kyrkan leder en allé med lind till den tidigare skolbyggnaden och lärarbostaden. Foto ES 2022.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

Hejdeby kyrkogård tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar. Den har en svagt rektangulär form vilket troligen är den medeltida utformningen. Kyrkogården är omgiven av en terrassmur samt en trädkrans av askar, tilldels gles. Kyrkogården saknar gångsystem och har en heltäckande gräsyta. Det finns synliga gravar enbart söder och öster om kyrkan. Väster om kyrkan ligger en halvcirkelformad minneslund, anlagd 2009.

Hejdeby kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, söder 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Hejdeby kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, norr 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

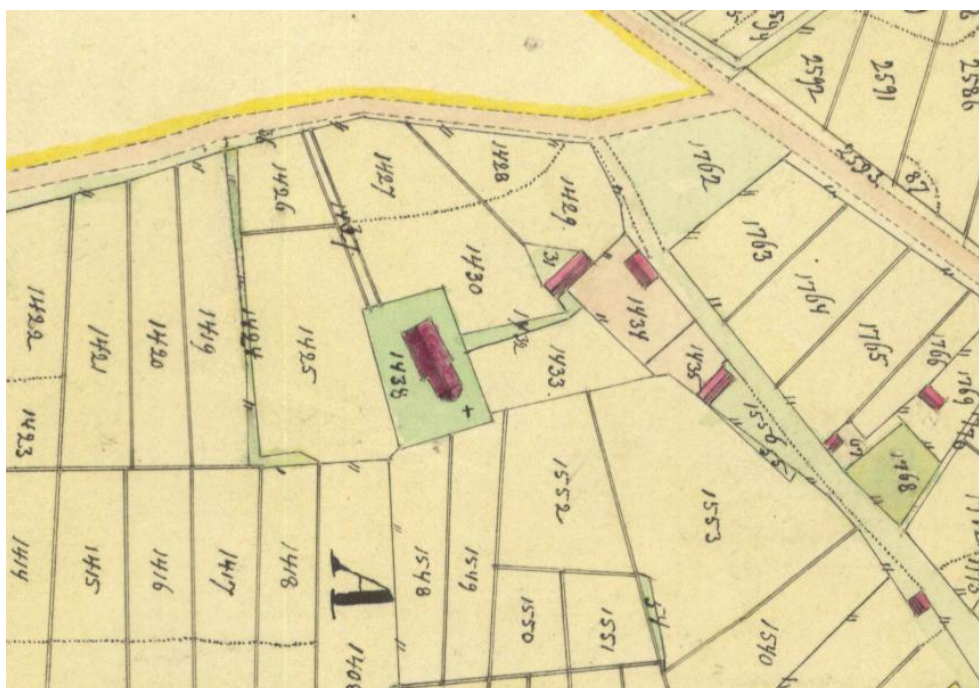
Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att Hejdeby kyrka närmast omges av åkermarker. På laga skiftes karta från 1875 syns kyrkogårdens ytomfång vilken är densamma som idag. Troligtvis har kyrkogården samma yta och form sedan medeltiden, dvs den har aldrig utvidgats. Hejdeby kyrka har varit ett annex under Endre kyrka.

Fotografier tagna i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet visar att det fanns en trädkrans kring kyrkogården vid den tiden. Trädens storlek indikerar att de planterades under slutet av 1880-talet. Under 1900-talet har träden successivt förnyats. Under 2000-talet har en del av träden tagits bort på grund av askskottssjuka.

Skattläggningskarta 1752.

Laga skiftes karta 1875. Norr om kyrkan ligger skolan.

En bild av kyrkan taget före 1896 visar att kyrkogården omgärdades av en låg kalkstensmur. Troligtvis ersatte muren ett äldre trästaket under 1800-talet. Det är osäkert när diket tillkom, men sannolikt när trästaketet togs bort. Okänd fotograf, Gotlands Fornsals arkiv.

Hejdeby kyrkogård fotograferad från sydost. På kyrkogården syns grusgravar. Foto Olof Sörling 1891. RAA, Kulturmiljöbild.

Hejdeby kyrka fotograferad från norr. Kyrkogården omges av en trädkrans. Foto Anders Roland 1913. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Hejdeby kyrka fotograferad från väster. Foto Anders Roland 1913, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Foto taget av kyrkan och kyrkogården 1913. På kyrkogården finns ett antal gravkullar omgärdade av högt gräs. I den nedre högra kanten kan man se en nyanlagd grusgrav omgiven av en stenram. Foto Anders Roland, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården är omgiven av en låg terrassmur, ett dike, och en trädkrans av ask, tysklönn och skogslönn. De äldsta träden på kyrkogården och i alléerna är planterade i slutet av 1800-talet. Förutom den befintliga trädkransen saknar kyrkogården växtlighet. Idag är delar av trädkransen borttagen på grund av askskottssjuka.

I väster och norr finns ingångar till kyrkogården, vilka utgörs av broar över diket. På båda sidor ligger gamla gravhällar som brostenar. I sydväst och nordväst finns belysningsstolpar. På kyrkogården finns ett 90-tal synliga gravar söder, öster och nordost om kyrkan. Gravvårdarna är anlagda i rader med blandade åldrar och utformning. De äldsta gravvårdarna är från 1870-talet med en jämn fördelning över tid fram till idag.

Väster om tornet finns en minneslund anlagd 2009 med en utformning som är inspirerad av tornets ljudglugg. Den är ritad av Anette Gardell, Visby domkyrkoförsamling och byggd som en förhöjning avgränsad med en kalkstensmur. Intill finns en ljusbärare, en stolpe med namnskyltar samt en bänk.

Hejdeby kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den södra terrassmuren och trädkransen fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den norra terrassmuren och omgivande dike fotograferad från öster. Närmast en sentida bro över diket. Foto ES 2022.

Den västra ingången med äldre gravhällar lagda som brostenar över diket. Foto ES 2022.

Den norra ingången med en äldre gravhäll lagd som brosten över diket. Foto ES 2022.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården med en minneslund, anlagd 2009. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2022.

Den nordvästra delen av kyrkogården med terrassmur, dike och ingång från norr. Foto ES 2022.

Vid den norra muren ligger en del borttagna gravvårdar. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvård i sandsten från 1885. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

I fonden gravvård i rödkalksten från 1873. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Närmast gravhäll. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gräsgrav med tre stående gravvårdar i grå granit. familjegrav. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Hejdeby kyrka hör till de mindre på Gotland med är också en av dem som bäst visar upp hur öns äldsta, romanska kyrkor tedde sig innan de började byggas om och till i etapper under 1200- och 1300-talen. Förutom den romanska karaktären i allmänhet är också kyrkans ursprungliga portal- och fönsteröppningar bevarade, något som är mycket ovanligt. Särskilt anmärkningsvärt är att även den romanska triumfbågen har kvar sin ursprungliga form, vilket illustrerar hur de äldsta kyrkorna hade en tydligare markerad uppdelning i kor och långhus. Kyrkor i landet med bevarad tidigmedeltida triumfbåge är få eftersom den vanligen utvidgats, ibland redan på medeltiden. Därtill är kyrkorummet välvt. Tornbågen och de gotiska ljudgluggarna bryter något den romanska karaktären, men inte helheten. De välbevarade målningarna från 1200-talets senare del bidrar till kyrkans välbevarade medeltida karaktär.

Kyrkan utstrålar en enkelhet, såtillvida att den har renodlade grundformer, ingen sakristia eller annan utbyggnad och är sparsamt inredd. Uttrycket är dels en följd av att så mycket är bevarat sedan medeltiden, dels av en relativt omvälvande restaureringshistoria. Tornhuven fick sin form vid sekelskiftet 1900. Innan dess kröntes tornet av en låg, klassicistisk lanternin från 1800-talets mitt, utformad på ett sätt som vittnade om en anpassning till den medeltida kyrkan.

Kyrkorummets inredning hade genomgått en omfattande förnyelse på 1700-talet, vilket gjorde att kyrkan på 1950-talet omtalades som ”Rosornas kyrka i Hejdeby”. Den jämfördes med Anga som ett litet romanskt kyrkorum, präglad av 1700-talets inredning och dekor. Välbevarade medeltida målningar och andra saker gjorde dock att båda kyrkorummen förändrades. Hejdeby kyrka åren kring 1970, då mycket av inredningen avlägsnades för att lyfta fram det medeltida intrycket, medan armerad betong användes på vinden för att stabilisera korvalvet som under ett par århundraden understöttats av en kraftig träbjälke på stolpar.

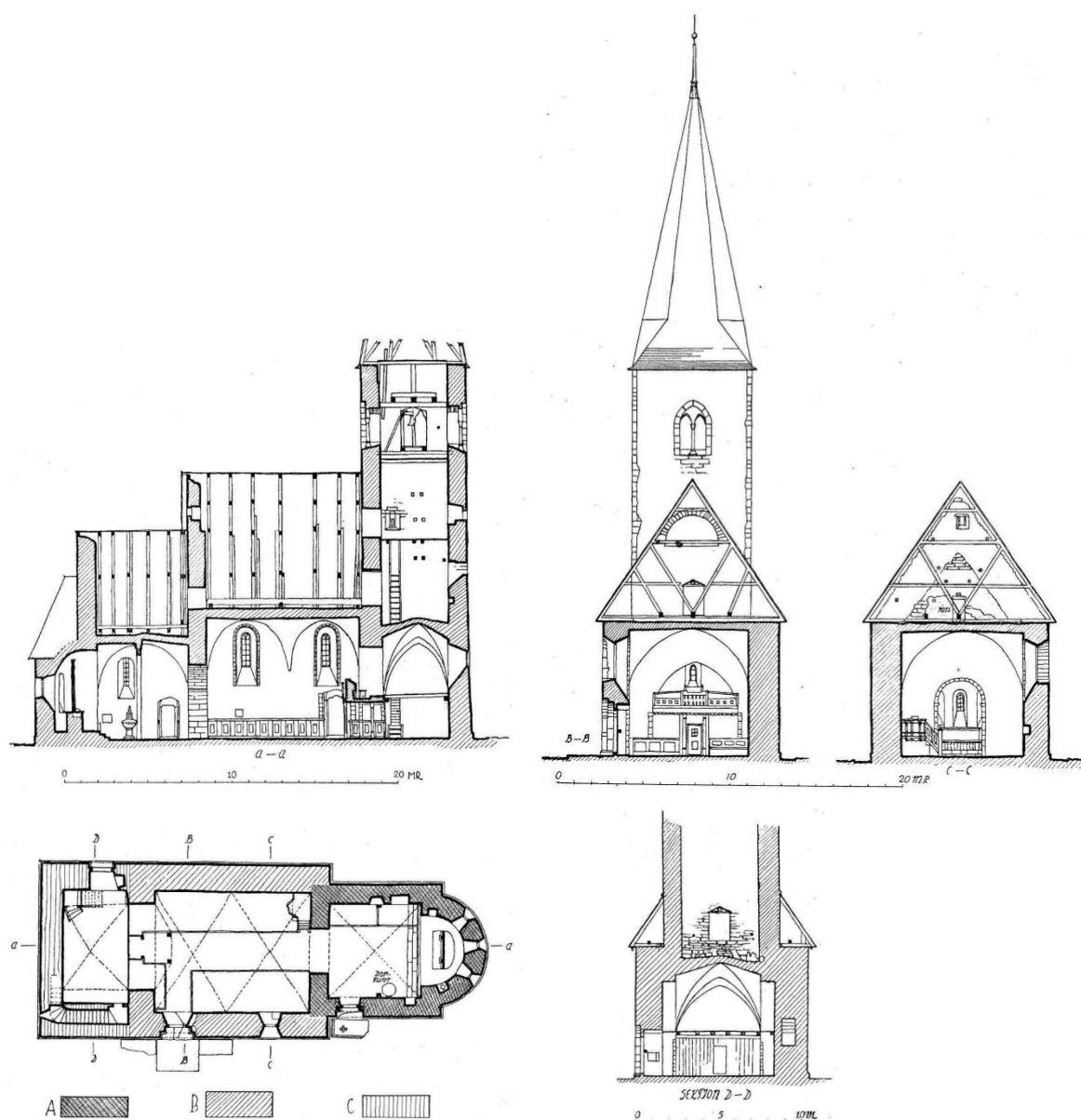
Genom sitt läge utgör kyrkan ett landmärke längs landsvägen och vid den öppna slätten. Förutom ett välbevarat tidigmedeltida kyrkorum uppvisar kyrkan medeltida kalkmålningar av hög klass samt ett intagande blomstermåleri från 1700-talet på inredningen.

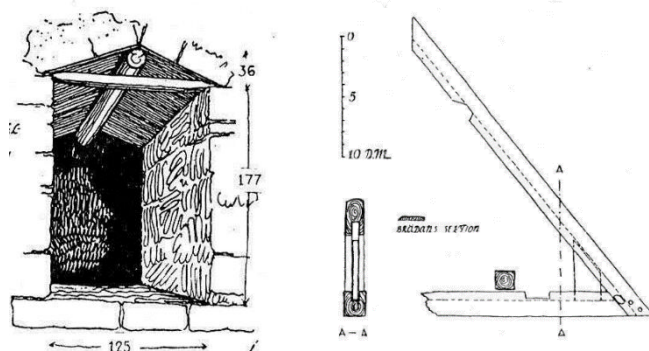
Exteriör från sydväst. Foto JL 2022.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2022.

Längdsektion mot söder, tvärsektion av långhuset mot väster och öster, plan samt tvärsektion av tornets nedre del mot öster. Uppmätningar av Sten Anjou och Wolter Gahn 1916. Efter Sveriges Kyrkor volym 33, Gotland band I häfte 4 (1931). Byggnadsperioderna i planen avser A: 1200-talets början, B: 1200-talets mitt, C: 1200-talets senare del. Vid restaureringen 1966-71 avlägsnades korets inredning och stöttan för korvalvet samt läktaren och skärmväggen i väster.

Passagen mellan tornets och långhusets vindar samt takstol vid tornets sydöstra hörn med kvarsittande bräda, visande att långhuset hade en trögavel innan tornet byggdes. Uppmätning Wolter Gahn 1916. Efter Sveriges Kyrkor volym 33, Gotland band I häfte 4 (1931). Öppningens bevarade valvställning spolierades delvis när en metalleddörr sattes in här 1966-71 och takstolen när kyrkans taklag förnyades helt samma år.

Byggnadshistorik

Kyrkans äldsta byggnadsdel är absidkoret. Om det har funnits någon äldre föregångare på platsen, eller på annan plats i socknen, är inte känt. En eventuell sådan torde i så fall ha varit av trä. Vore den nuvarande kyrkan den äldsta skulle det innebära att socknen saknade kyrka under 1100-talet, vilket sannolikt inte är rimligt, och att dess första kyrkorum som var tillräckligt stort för att rymma en församling stod klart först vid långhusets tillkomst ett stycke in på 1200-talet.

Koret byggdes omkring år 1200. Eftersom långhuset byggdes senare är det inte orimligt att ett äldre långhus från en hypotetisk träkyrka anslöt i väster. Från långhusvinden visar ännu bevarade putsrester att korets en gång fristående västgavel att fasaderna var putsade och att man räknade med ett visst uppehåll innan kyrkan fortsattes mot väster. Detaljer och vissa byggnadstekniska brister, som åtgärdades 1966-71, visar att byggnadssättet var enkelt. Men de tre sannolikt ursprungliga fönstren i absiden talar för att den arkitektoniska ambitionen var hög, liksom att koret hade fönster åt både söder och norr, om än inte symmetriskt placerade.

Under 1200-talets första hälft fortsatte kyrkobygget och det nuvarande långhuset uppfördes. De sista delarna av en eventuell föregående träkyrka bör ha avlägsnats nu. Långhuset fick något rikare detaljer än koret, som huggna omfattningar kring fönstren, men valvens båglinje anpassades noga efter triumfbågens rundning. När långhuset byggdes förbereddes för ett torn i väster. Från vinden har kunnat iakttas att västra långhusgaveln haft ett provisoriskt röste av trä innan tornet byggdes. Tornbågen uppvisar en skarv som talar för att den var synlig inifrån som en förberedd nisch, så som det ännu är i kyrkor som aldrig fick något torn. I denna mur satt sannolikt den nuvarande nordportalen som provisorisk västportal och över den möjligen det nuvarande västfönstret. En intressant detalj är att bågen är spetsbågig, men att den är ursprunglig och inte en senare konstruktion framgår av att den följer samma båglinje som valvet, om än något förskjutet åt norr som för att bereda plats åt en murtrappa i det tänkta tornets södra mur. Av inredningen är bevarad delar av en längre bänk samt en kortare, båda troligen från 1200-talet.

När tornet byggdes senare under 1200-talet ändrades troligen planerna genom att det gjordes bredare än vad tornbågen markerade och gavs samma yttre bredd som långhuset, något som blev vanligt under 1200-talet. Den rektangulära planformen talar för att man planerade att förse tornet med sidogallerier av det slag som också blev vanligt på gotländska kyrkor. Fönstret och portalen flyttades över, men portalen placerades i norr istället för i väster. Möjligen kan ett byggnadsuppehåll ha inträtt innan tornets övre del byggdes, för planerna på sidogallerier tycks ha slopats. När tornets övre del restes sparades inga passager ut åt sidorna som behövdes för att ge åtkomst åt gallerierna. I stället drogs sidotaken fram på tornets sidor, så att tornet utseendemässigt i stället rider på långhustaket. Tornets övre del har en ovanligt rektangulär grundplan med större bredd mot väster och öster. Ljudgluggarna är de enda spetsbågiga öppningarna på kyrkan, varav den östra fick spetsbågiga öppningar och de övriga trifolieformade. Till sina övre delar torde tornet ha stått färdigt i slutet av 1200-talet eller omkring 1300. Ett noterat invigningsår 1281 brukar knytas till tornbygget, men kan i så fall avse såväl när tornets nedre del tillkom och kyrkorummet fullbordades som när den övre delen stod färdig. Kyrkorummet är försett med kalkmålningar som stilistiskt daterats till 1270-80-talet. De finns i långhuset och koret, men saknas i tornet. Om det inte beror på att de bortfallit när tornet varit avskilt från kyrkorummet talar det för att målningarna utförts innan tornet byggdes. Invigningsåret 1281 skulle då snarare kopplas till målningarnas färdigställande vilket skulle skjuta

tornets tillkomst ytterligare en tid framåt. Emellertid vore det rimligare att målningarna utförts efter att ringkammaren tillkommit än medan tornet var på planeringsstadiet.

Möjligen har en förändring vid något tillfälle under medeltiden skett av tornmurarnas övre del, som reser sig proportionellt ovanligt högt ovanför ljudgluggarna. Hörnkedjorna tar slut en dryg meter från murkrönet och invändigt har motsvarande parti tunnare murar, även om murningstekniken med lika stora stenblock som nedanför inte förefaller mycket yngre än tornet i övrigt. Kanske var det en tidigt genomförd höjning för att ge tornet bättre proportioner till kyrkan i övrigt. Innan tornet fick en ny huv vid mitten av 1800-talet skall tornhuven enligt en uppgift förmedlad av Carl Georg Brunius (Brunius II, 1865) ha varit fyrkantig. Om uppgiften stämmer talar det för att huven haft motsvarande form som på Endre kyrka och sannolikt återgått på den medeltida formen.

Under medeltidens senare del tycks inga förändringar ha skett av själva byggnadskroppen. ”Passionsmästaren” utförde sviter av kalkmålningar i kyrkan vid 1400-talets mitt, som delvis ersatte målningarna från 1200-talet. Träskulptur finns bevarad från 1400-talet. Den större förändring som är känd är en reparation av koret år 1697. Sannolikt var det nu en stödanordning av trä tillkom under korvalvet, bestående av en tvärställd kraftig bjälke buren av stolpar längs muren i söder och norr, vilken avlägsnades 1966-71. Kanske tillkom nu också korets tegeltak. Under 1700-talet genomfördes olika förändringar av kyrkorummet. Inredningen förnyades, som bänkinredning, altarpupsats och predikstol. En sakristia avdelades med skärmvägg i koret. En annan skärmvägg avdelade ringkammaren avdelades, om inte så redan skett tidigare. Draperier, akantusrankor och valvdekor målades 1745 och 1766, ett årtal som var målat ovanför triumfbågen, och senast då överkalkades de medeltida muralmålningarna. Mot 1700-talets slut målades inredningen med den ännu bevarade blomsterdekoren.

År 1840 förändrades kyrkans yttre på väsentligt sätt när den tidigare tornhuven ersattes av en låg lanternin. Ett förslag finns till en ny tornhuv, av ritningsmaneret att döma utförd av den mångsidige prosten Jacob Gustaf Klingwall, som fick flera uppdrag att ta fram ritningar till kyrkornas förändringar under 1800-talets förra hälft och mitt. Förslaget avser en lanternin på ett lågt karnisformat tak, krönt av ett spetsigt tak med konkav profil, synbarligen utgående från domkyrkans västtorns huv, men förenklad och ändrad till firsidig form. Vid Överintendentsämbetet, som handlade kyrkobyggnadsärenden, bearbetade arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander förslaget och anpassade det till kyrkans medeltida karaktär med hjälp av gavlar, korstak, bågfriser och en rikare profilering av lanterninens öppningar. Scholanders ritning fastställdes 1839 och kom sedan till utförande. Möjligen var det vid samma tillfälle som kyrkans fasader fick spritputs.

Tornhuven med lanternin ersattes redan 1896 av en ny, ritad året innan av byggmästaren Nils Pettersson, som senare kom att utföra ritningar till flera kyrkor för att ersätta klassiserande tornkrön från 1700- och 1800-talet med tornhuvar av ett mer traditionellt gotländskt uttryck. Huven gavs inte den fyrkantiga form som Brunius uppgav att den gamla haft, utan den mer vanliga åttkantiga med flackare svicklar i tornets hörn. Då endast ett drygt halvsekel förflutit torde minnet av den gamla huvens form ha varit levande, vilket skulle kunna tala för att formen följer den gamlas och att denna inte liknade huven i Endre, så som Brunius uppgifter kan tolkas, såvida inte förändringen var ett medvetet gjort val. I samband med huvens ombyggnad, eller några år senare, täcktes långhuset med spåntak.

Kyrkorummet genomgick något slags förändring 1860, ett årtal som var målat ovanför triumfbågen enligt foton från före 1966-71. Det innebar dock inte den ommålning av inredningens 1700-talsdekor som annars var vanlig vid den tiden, utan denna synes ha bevarats. År 1883 tillkom läktaren i väster, ovanför 1700-talets brädvägg mot ringkammaren. I läktarbröstningen infogades ryggstycket till en medeltida längre bänk, uppdelad i två delar och målad i anslutning till kyrkans övriga inredning.

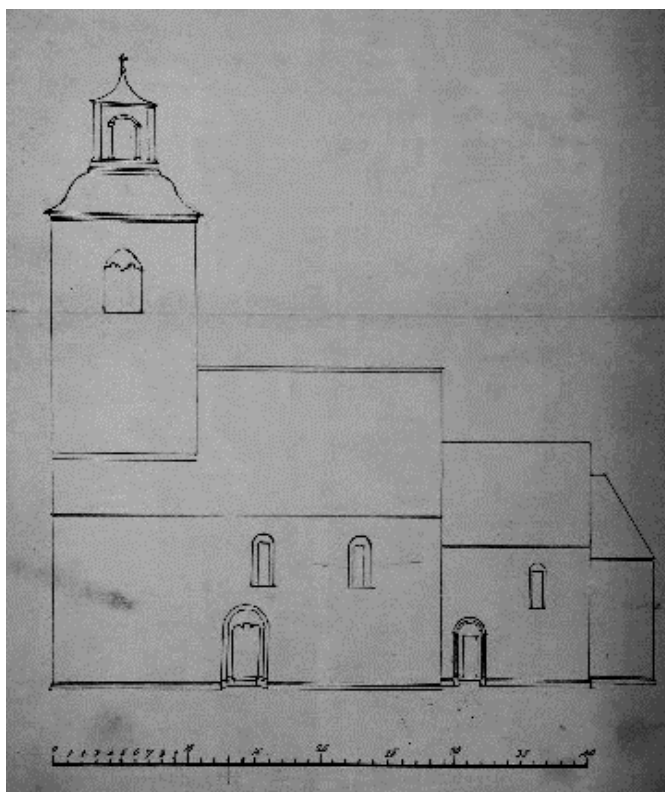
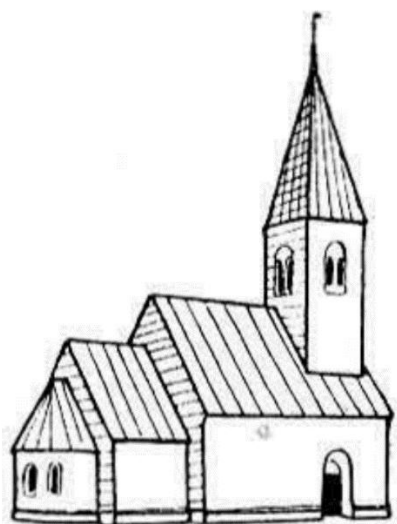
De många och rika tilläggen från 1700-talet i kombination med de återhållsamma inre förändringarna under 1800-talet gjorde att kyrkan kunde kallas ”Rosornas kyrka i Hejdeby” (Sven E. Noréen 1954) och pekats ut som en kyrka där 1700-tal och tidig medeltid hade ingått i god förening. Koret omtalas på 1910-talet vara i dåligt skick (SvK). Efter hot om vite stabiliserades absiden 1921-22 med dragstag och grundförstärkning. Under 1900-talets första hälft placerades en värmekamin i långhuset sydöstra hörn med skorsten över långhusets östra gavel. Kaminen sotade snart ner kyrkorummet, att döma av foton.

En mer genomgripande restaurering börjar planeras på 1940-talet. Efter diskussioner och många olika förslag genomförs restaureringen i etapper 1966-71 under medverkan av arkitekterna Per Erik Nilsson och Erik Lundberg. Restaureringen blir genomgripande. Korvalvet muras delvis om och förstärks med armerad betong. Det någon gång förändrade altaret flyttas längre in i absiden. Medeltida kalkmålningar tas fram, varvid 1700-talets kalkmålningar avlägsnas, för att inte störa den renodlat medeltida karaktären, liksom även kalkmålningar från 1400-talets mitt som tas fram och åter kalkas över sedan delvis underliggande kalkmålningar frilagts. Koret töms på inredning. Läktaren och skärmväggen i tornbågen rivs, varefter ringkammaren förenas med kyrkorummet och sakristieskranket flyttas dit från koret. Utvändigt ersätts spritputsen med vit slätputs. Långhusets spåntak byts mot faltak samtidigt som skorstenen rivs. De framtagna 1200-talsmålningarnas höga kvalitet, möjligheten att lyfta fram ett välbevarat medeltida kyrkorum samt starka önskemål från församlingen låg till grund för de jämförelsevis stora förändringarna av 1700-talsinredningen.

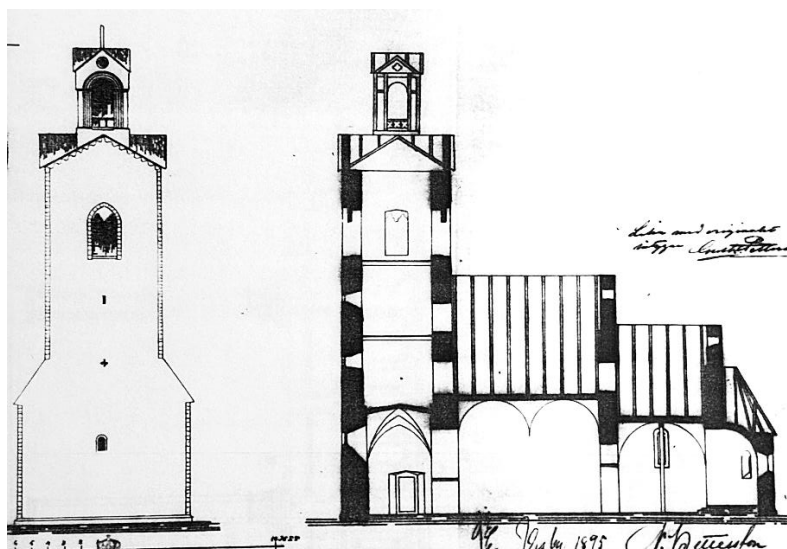
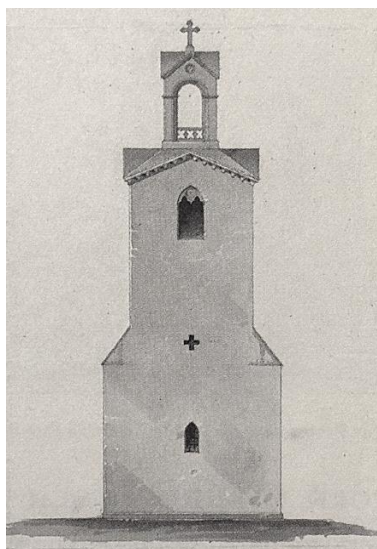
Efter restaureringen 1966-71 har endast smärre förändringar skett, som att en orgel från Ardre kyrka placerats i ringkammaren på 1990-talet, istället för ett tidigare orgelharmonium, samt ett textilskåp. En yttre omputsning och takarbeten utfördes vid en restaurering under ledning av arkitekt Jan Utas 1997-98. Under 2016 restaurerades tak och fasader under ledning av byggnadshyttan med Pär Malmros som antikvarisk kontrollant.

Exteriör från sydväst vid 1800-talets slut, med den lanterninhuv som byggdes efter ritningar från 1839 av Fredrik Wilhelm Scholander. Äldre foto i Gotlands Museum (GFF 935_162).

Till vänster principrekonstruktion av den tidigare huven utifrån en efterhandsuppgift av Carl Georg Brunius om att den skall ha varit fyrkantig (Brunius II, 1865). Efter Sveriges Kyrkor volym 33, Gotland band I häfte 4 (1931). Till höger ej genomfört förslag till ny tornhuv med lanternin på karnistak, sannolikt ritat av Jacob Gustaf Klingwall på 1830-talet. Hejdeby kyrkoarkiv, Visby landsarkiv.

Ritning till ny tornhuv av Fredrik Wilhelm Scholander 1839 efter vilken huven utfördes. Ritningen är sannolikt utförd som en bearbetning av förslaget ovan för att genom gavlar, korstak och bågfriser anknyta till kyrkans medeltida karaktär. Efter Joakim Hansson: "1800-talets ... restaureringar ..." i *Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006* (2007). Till höger västfasaden och längdsektion med lanterninhuven. Uppmätning Nils Pettersson 1895, ATA, K-byråns ritningsfoton.

Exteriör från väster och nordväst under 1800-talets senare del med lanterninhuv. Äldre foton i Gotlands Museum, det till höger foto Carl Ewald Lönngren 1895 (GFF 935_175 respektive 935_163).

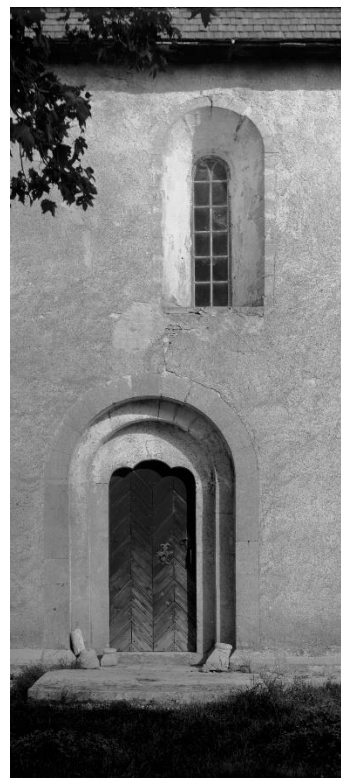
Exteriör från sydöst. Foto Olof Sörling 1891, ATA. Fasaderna täcks av spritputs, kortaket av tegel, långhus- och absidtaken av faltak.

Exteriör från sydöst. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Exteriör från sydöst efter att lanterninhuven ersatts av åttkantig spira 1896 och långhustaket lagts med spån omkring 1900. Till höger långhusportalen och fönstret ovanför. Fasaderna har spritputs och i portalen står lösa arkitekturdelar. Foto Anders Roland 1913, ATA.

Exteriör av kor och absid från sydöst med nyuppsatt dragstag. Foto Anders Roland, 1922, ATA. Nedan exteriör från väster och nordöst. Foto Anders Roland 1913 respektive Einar Erics 1917, ATA.

Exteriör från sydväst. Foto Iwar Anderson 1943, ATA. En skorsten reser sig över långhustaket.

Exteriör från sydväst efter avslutad restaurering samt från söder på 1980-talet. Foto Gunnar Svahnström 1970 och Raymond Hejdström 1986, Gotlands Museum (GFF 935_169 och 935_32). Spritputsen har ersatts av slätputs, skorstenen är borta och på långhuset ligger faltak.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan har en tydligt uppdelad exteriör som består av absid i öster, kor, långhus samt torn i väster som i det yttre synes rida på långhusets västra del. Vidbyggnad för sakristia saknas. Kyrkans portaler och fönster är koncentrerade till södra och östra sidan medan fasaderna mot norr och väster är betydligt mer slutna, med endast en portal och ett litet västfönster, medan tornets ljudgluggar vetter åt alla håll. Det yttre har en tydlig resning mot väster, där tornet kröns av en hög spira. Medan absiden har små mått utvändigt och tre små fönster formar tornet en reslig västfasad som vänder sig mot det håll man närmar sig kyrkan som besökare.

Kyrkans fasader är vitputsade. Huggsten förekommer i socklar, hörnkedjor och omfattningar till portaler och fönster, utom i koret och absiden vilkas fönster har putsade omfattningar, liksom de små ljusgluggarna i tornets murar. Alla öppningar är rundbågiga medan ljudgluggarna är spetsbågiga. Ljudgluggen i öster skiljer sig, genom något enklare form, från de övriga tre. En ljusglugg i tornet har korsform.

Portalerna har rikt utformade huggna omfattningar med språng och kolonnetter på för Gotlands kyrkor utmärkande sätt. Koret har tegeltak, tornet torntak med liggande panel samt övriga tak faltak.

Exteriör från väster. Foto JL 2022.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2022.

Långhusets sydportal.
Foto JL 2022.

Långhusets
sydportal, detalj av
tympanonstenen.
Foto JL 2022.

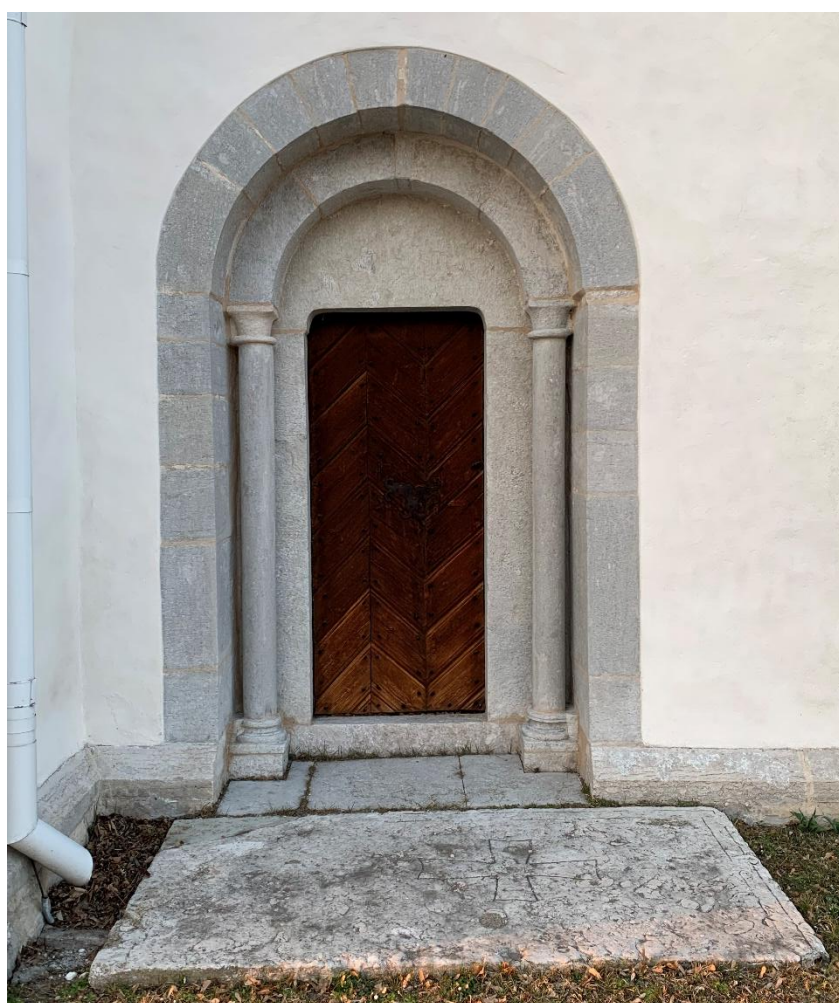
Långhusets och tornets sydfasad från sydväst samt långhusfasaden från söder. Foto JL 2022.

Långhusets västra och östra fönster. Foto JL 2022.

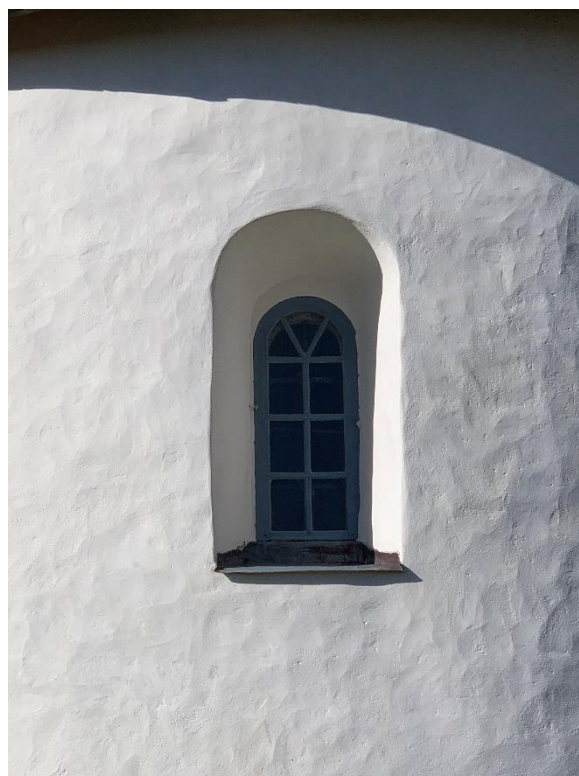
Absidkoret från sydöst. Till höger detalj av korportalen. Öppningen synes vara vidgad uppåt i tympanonstenen, kanske redan vid byggnadstiden. I tympanon är senare inristat året 1614. Foto JL 2022.

Korportalen och korets södra fönster. Foto JL 2022.

Absiden från öster. Foto JL 2022.

Absidens sydöstra och nordöstra fönster. Foto JL 2022.

Absidens och korets sockel vid korets nordöstra hörn. Till höger den romanska kyrkans delar från nordöst. Foto JL 2022.

Den romanska kyrkans delar från nordöst. Foto JL 2022.

Långhus och tornets
nedre del från nordväst.
Foto JL 2022.

Nordportalen. Foto JL
2022.

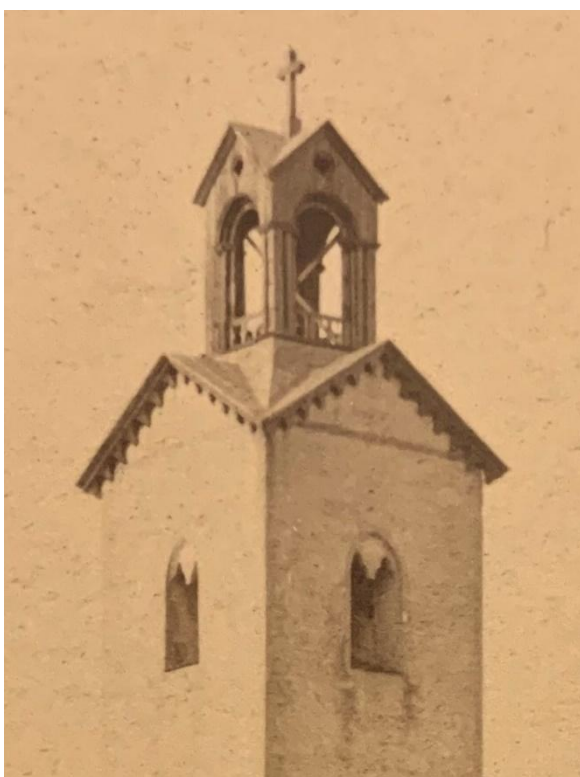
Tornets västra fönster samt västfasadens ljusgluggar till tornets övervåningar. Foto JL 2022.

Tornets övre del från nordöst och sydväst. Foto JL 2022.

Norra ljudgluggen. Tornets övre del med den östra ljudgluggens avvikande form med spetsbågar istället för trepassbågar. Foto JL 2022.

Ljudgluggarna och tornhuven före 1896, då högest åttkantig spira byggdes och gluggarna försågs med kolonnetter. Detaljer av äldre foto i Gotlands Museum och foto av Olof Sörling 1891, ATA.

Interiör

Kyrkorummet har en välbevarad medeltida form, där alla murytor, valv, fönster och ingångar har kvar sin ursprungliga form, endast med undantag av ett sedan lång tid igenmurat fönster på korets norra sida. Rummet är uppdelat i absid, kor, långhus och ringkammare i tornet. Ovanligt tydlig är uppdelningen mellan absidkoret och långhuset, eftersom den tidigmedeltida, trånga triumfbågen är bevarad. Väggar och valv är putsade. Frilagd natursten finns i triumfbågen, tribunbågens krön, delar av tornbågens vederlag, hörnkedjorna till långhusfönstrens omfattningar samt till långhus- och tornportalernas sidoposter. På korets, absidens och långhusets murar finns kalkmålningar från 1200-talets senare del samt inslag av kalkmålningar från 1400-talets mitt. Golvet i koret och absiden är av sten, i långhuset och tornet av trä. Som sakristia fungerar en avbalkning med en skärmvägg i tornets sydvästra hörn.

Uppgången till torn och vind sker genom en trappa i södra tornmuren. Bjälklagen mellan tornets övre våningar under klockvåningen saknar golv och delvis även bjälkar. Den tidigare första övervåningen har i väster en korsformig ljudglugg och i öster en ingång till kyrkvinden med en stäldörr från 1966-71. En tidigare övervåning, som saknar golv på bjälkarna, har ljusgluggar åt söder och väster och har öppnat sig med en vid avlastningsbåge in mot långhusvindens övre del, igensatt med tunn mur 1966-71. Klockvåningen öppnar sig med ljudgluggar åt alla håll. Ovanför dessa gör tornet ett visst indrag, vilket tillsammans med detaljer i det yttre skulle kunna tyda på att tornet är något förhöjt. Ett lågt och smalt utrymme flankerar på var sida om tornet. De nås från långhusvinden i öster, men inte genom någon passage inifrån tornet, vilket visar att de inte varit avsedda för att bära sidogallerier. På tornets östra sida syns högt upp den igenmurade vida bågöppningen inifrån tornet. I triumfbågmuren visar en putsad yta att koret byggdes först som en egen byggnadsdel innan långhuset tillkom. På korvinden förvaras lösa byggnadsdelar i sten till bland annat kolonnetter. Absidvinden nås genom en passage som bröts upp 1966-71.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot väster. Foto JL 2022.

Triumfbågen och absiden mot öster. Foto JL 2022.

Interiör av absiden och koret mot söder. Foto JL 2022.

Koret och triumfbågen mot nordväst. Foto JL 2022.

Koret och triumfbågen sedda mot sydväst samt koret mot norr. Foto JL 2022.

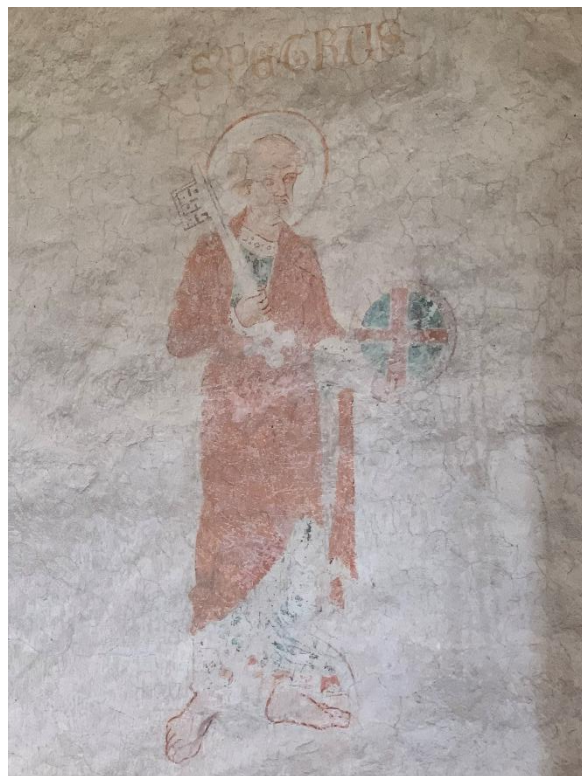
Korets södra fönster samt nisch efter igenmurat fönster på korets norra sida. Foto JL 2022.

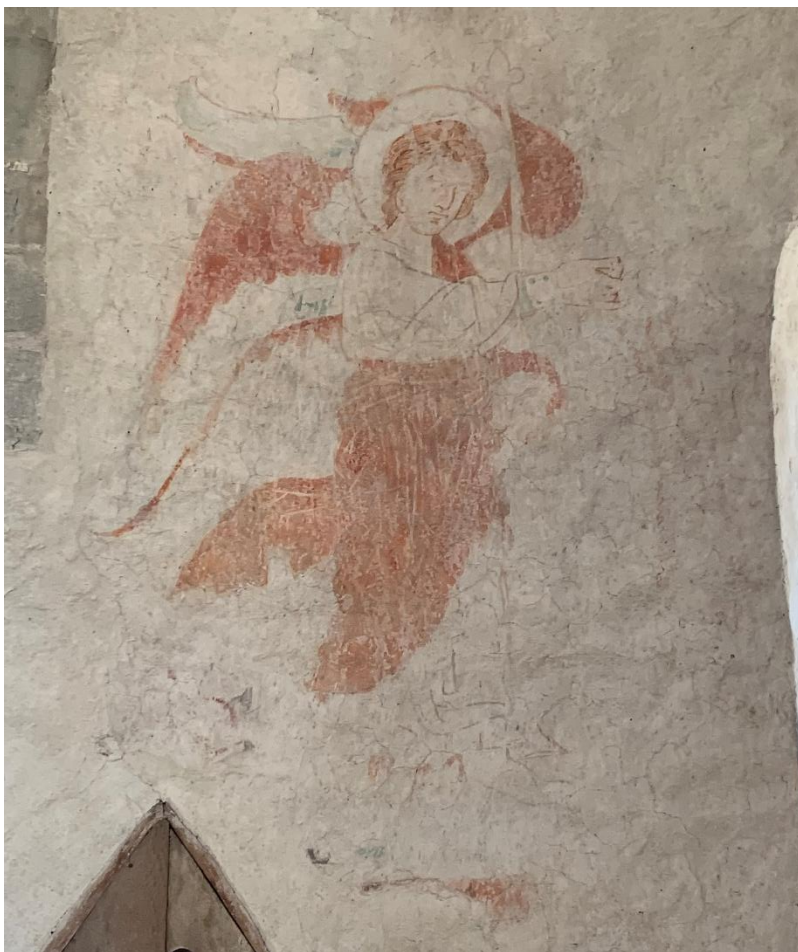
Absiden mot norr och öster. Foto JL 2022.

Absidens tre fönster. Foto JL 2022.

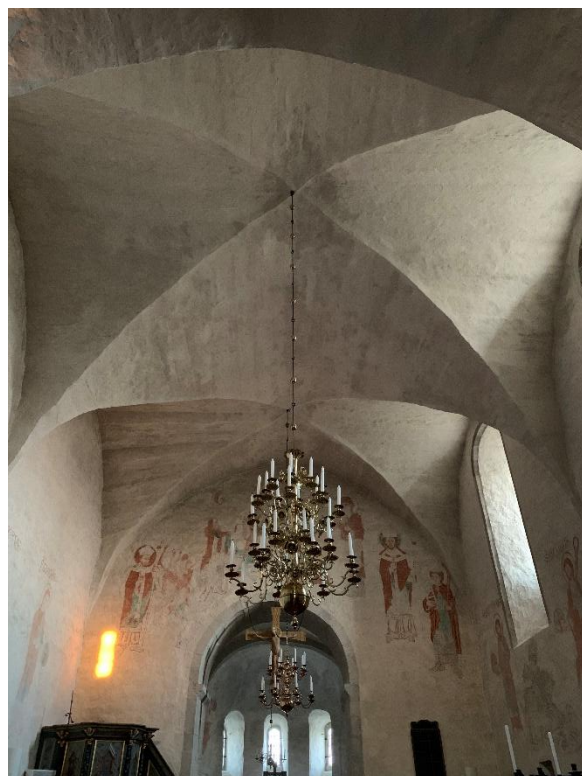
Korvalvet mot nordväst samt kalkmålning på korets norra mur. Foto JL 2022.

Kalkmålning på
absidens norra sida.
Foto JL 2022.

Kalkmålningar på triumfbågs-muren. Foto JL 2022.

Långhuset mot södra mur mot sydöst. Till höger långhusvalven underifrån mot öster. Foto JL 2022.

Långhusvalven sedda underifrån mot sydväst. Foto JL 2022.

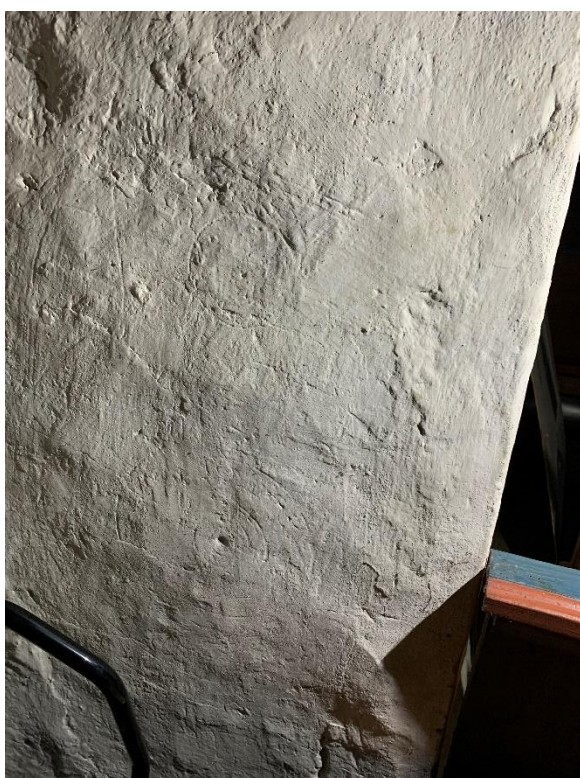
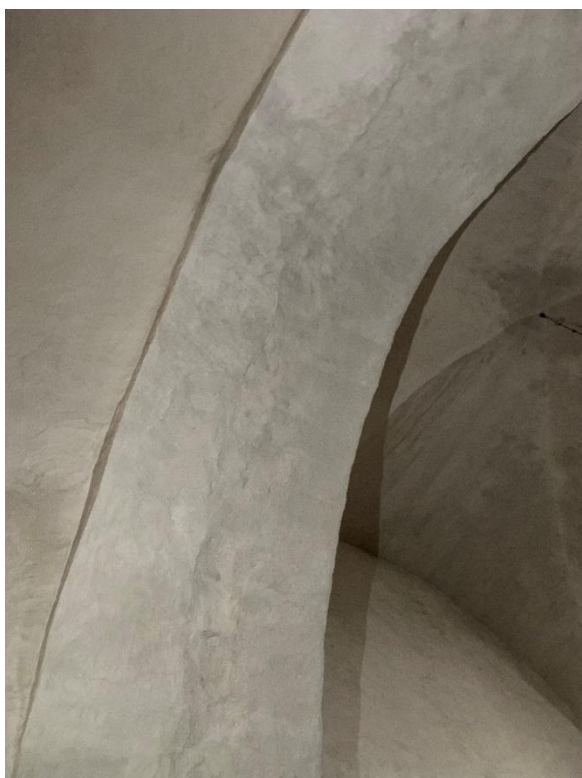
Kalkmålning på långhusets södra mur. Foto JL 2022.

Långhusets sydöstra fönster. Till höger ringkammaren och tornbågen mot väster. Foto JL 2022.

Tornågens norra och södra vederlag med skarv mitt i bågen. Foto JL 2022.

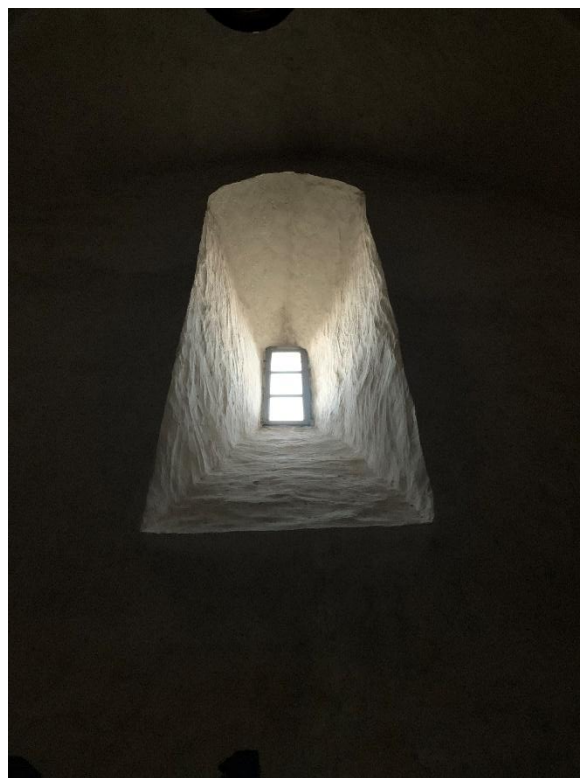
Tornågen uppåt mot norr med synlig skarv i bågen, vilket visar att bågen trots sin spetsbågiga form torde vara samtidig med långhuset, tillkommen som en förberedelse för ett torn men ursprungligen igenmurad till sin yttre del. Skarven uppstod när tornet var byggt och bågen öppnades. Till höger ristningar i ringkammaren norr om tornågen. Foto JL 2022.

Ringkammaren mot sydväst och nordväst. Skärmväggen i sydvästra hörnet tillverkades 1735 och utgör sedan dess kyrkans sakristia, före 1966-71 i koret. Foto JL 2022.

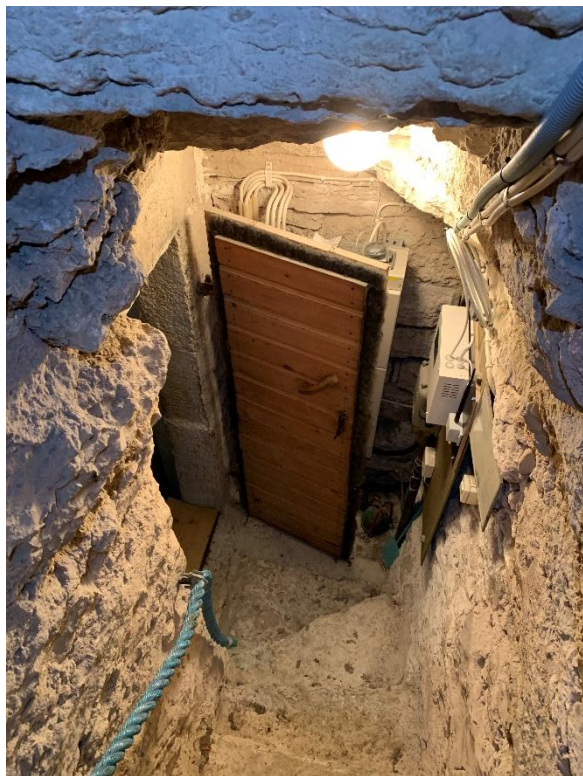

Nordportalen sedd inifrån samt ringkammarrens fönster mot väster. Foto JL 2022.

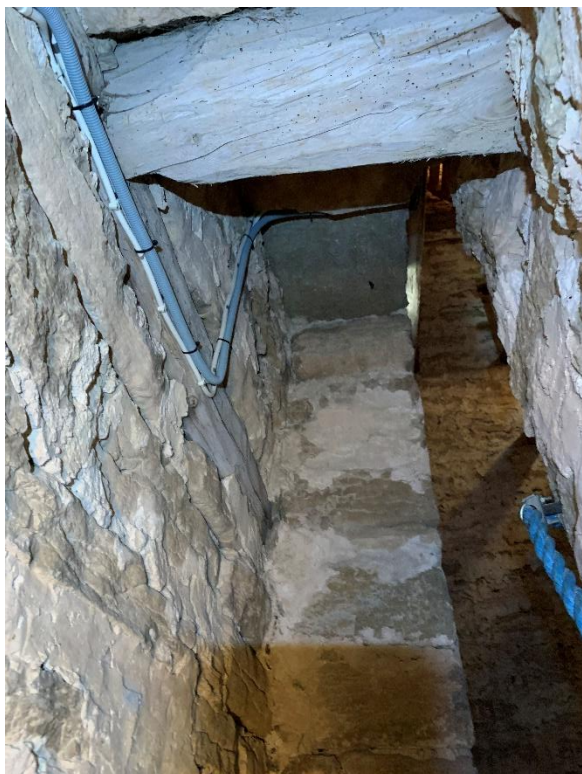

Ingång i tornets sydöstra hörn till murtrappan. Murtrappan i tornets södra mur sedd mot öster och ingången. Foto JL 2022.

Murtrappan i tornets södra mur sedd uppåt mot väster. Till höger murtrappan fortsättning ett kort stycke i tornets västra mur, sedd nedåt mot söder. Foto JL 2022.

Övre delen av murtrappans trapplopp, med synlig knutpunkt för två i övrigt helt inmurade bjälkar, sannolikt del av en kring tornets sidor löpande sammanhållande ram av bjälkar. Foto JL 2022.

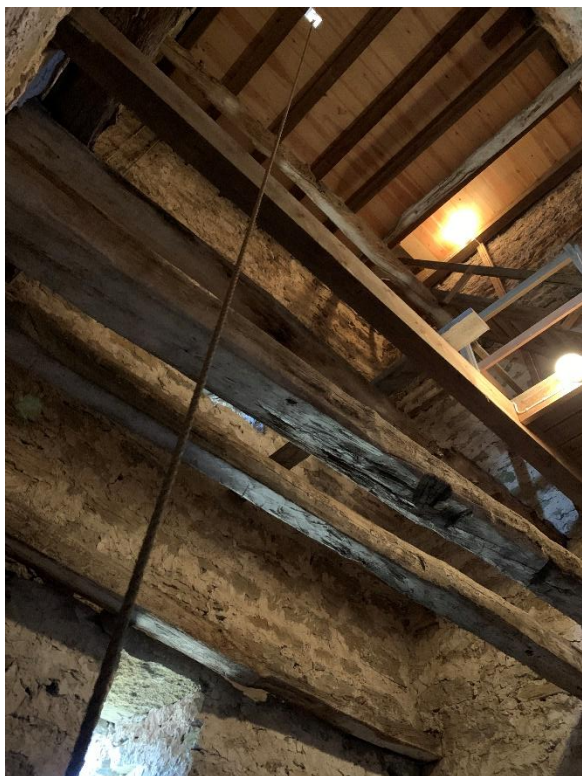
Murtrappans mynning i sydvästra hörnet av tornets första övervåning. Till höger första övervåningen sedd mot nordväst. Foto JL 2022.

Ljusglugg till tornets första övervåning, i tornets västra mur. Till höger tornets första övervåning mot öster. Foto JL 2022.

Blick nedåt mot söder genom tornets tidigare övervåningar. Foto JL 2022.

Blick uppåt mot nordväst från första övervåningen. Till höger ljusglugg i västra muren till tidigare våningsplan närmast under klockvåningen. Foto JL 2022.

Igenmurad öppning mot långhusvindens övre del samt ljusglugg i tornets tidigare övervåning närmast under klockvåningen, sett mot sydöst. Foto JL 2022.

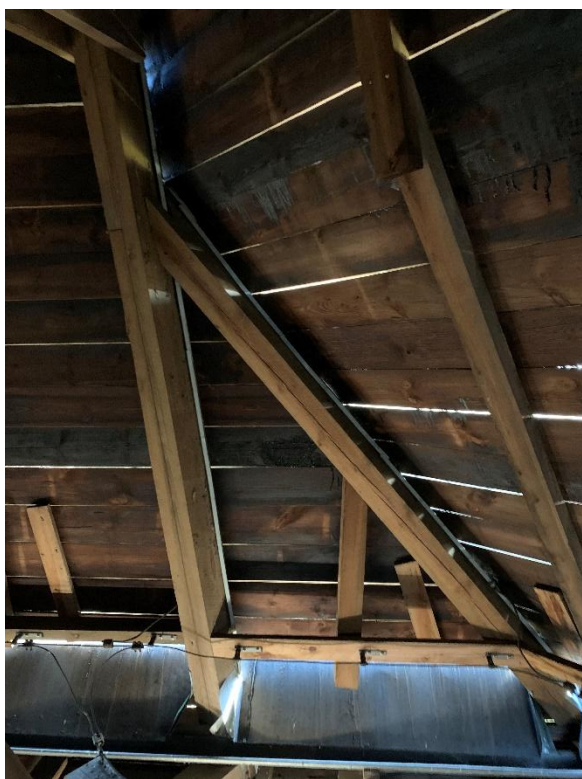
Klockvåningen sedd mot norr. Foto JL 2022.

Östra ljudgluggens övre del, den enda utan trepassform i bågar. Foto JL 2022.

Klockvåningens sydvästra hörn med södra ljudgluggen. Till höger klockvåningens övre del mot sydöst. Foto JL 2022.

Tornhuvens nedre del med sydöstra hörnet samt blick genom huven, sett uppåt. Foto JL 2022.

Passage mellan tornets första övervåning och långhusvinden, sedd från väster och öster. Foto JL 2022.

Tornets av yttertaket täckta sidopartier i söder och norr, sedda mot väster. Foto JL s2022.

Långhusvinden sedd mot väster och öster. Foto JL 2022.

Triumfbågsmuren sedd från långhusvinden med passage till koret. Putsen kvarsitter från den tid när detta var korets västfasad, innan långhuset byggdes. Foto JL 2022.

Korvinden mot väster och öster med passage från långhusvinden respektive till absidvinden, den senare sannolikt upptagen 1966-71. Foto JL 2022.

Fönsteröppning i korets östra gavelröste. Till höger absidvindens södra del sedd uppifrån. Foto JL 2022.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans inredning är sedan restaureringen 1966-71 sparsmakad. Altaret innehåller medeltida delar, bland annat altarskivan, men har förändrats, sannolikt på 1700-talet och sedan 1966-71. Som altarprydnad fungerar absidens fönster i fonden och altarkrucifixet, som är bevarat från den tidigare altaruppsatsen från 1744-46. Flera väggnischer finns i koret och långhuset, varav den på absidens norra sida är ett skåp, sannolikt sakramentsskåp, med en bevarad dörr med målning. Även en liggande nisch i korets norra mur har dörrar, sannolikt medeltida. Ett murat medeltida sidoaltare utgör fundament till predikstolen. Krucifixet i triumfbågen kan dateras till omkring 1200, korets byggnadstid. Predikstolen med sina putti med uttrycksfulla ansikten tillverkades 1766 medan de målade rosorna tillkom när den målades 1793.

I koret finns delar av två medeltida bänkar i trä, en välbevarad på korets södra sida samt på norra sidan ryggstödet till en lång bänk, vilket före 1966-71 utgjorde rikt målad barriär i en läktare. Bänkinredningen tillkom huvudsakligen 1734 och målades med bland annat rosenmotiv, sannolikt vid samma tid som predikstolen. Dopfunten från 1200-talet har ett medeltida lock av trä, utsmyckat av en modell av en kyrka. Orgeln tillverkades av Åkerman och Lund 1900 med fasad ritad av arkitekten Axel Herman Hägg. Den kom till kyrkan från Ardre kyrka, sedan denna fått ny orgel 1990. Votivskeppet med 44 kanoner tillverkades 1808 av den 19-årige Johannes Melander. Klockan göts 1842 av Fred. Seipel och J. G. Liljendahl i Stockholm.

I magasin och museisamlingar finns flera föremål från kyrkan. På Gotlands Museum finns bland annat medeltida träskulptur från 1100-talets slut till omkring 1400 samt den stora altartavlan från 1740-talet. Sedan restaureringen 1966-71 finns även magasinerat delar av 1700-talets målade inredning, som en korbänk och en skärmvägg som förut suttit för tornbågen.

Altaranordning. Altaret, nymurat 1966-71, har ett enkelt kläde och altarkors medan korfönstren utgör fondmotiv. Altarring saknas. Foto JL 2022.

Altare, ombyggt och flyttat något åt öster 1966-71. Medeltida altarskiva, bearbetad i äldre tid efter absidens rundade form. Foto JL 2022.

Sakramentsskåp i absiden med målning på insidan av den bevarade dörren. Foto JL 2022.

Väggskåp på korets norra sida. Foto JL 2022.

Nisch med piscina på absidens södra sida samt vägg-nisch i korets sydöstra hörn. Foto JL 2022.

Triumfkrucifix från
omkring 1200. Foto JL
2022.

Ovan till vänster korets sydöstra hörn med spår i murverket efter det medeltida södra sidoaltaret samt efter den här under början av 1900-talet placerade kaminen. Till höger det norra sidoaltaret, bevarat som fundament till predikstolen. Nedan till vänster predikstolen, tillverkad 1766 och målad 1793. Foto JL 2022.

Detalj av 1793 års målning på predikstolen. Foto JL 2018.

Inskuren inskrift med året 1598, troligen från en äldre predikstol, samt målat året 1793 från när predikstolen målades. Foto JL 2022.

Detaljer av predikstolen.
Foto JL 2018.

Medeltida sittbänk i koret, kanske från 1200-talet. Foto JL 2022.

Detalj av den medeltida bänkens ryggstöd. Foto JL 2022.

Kluset ryggstycke till medeltida sittbänk, troligen från 1200-talet, senare använd som bland annat läktarbarriär. Foto JL 2022.

Ena delen av ryggstycket till den medeltida sittbänken. Framsidan med yngre färgsättning och baksidan utan färg. Foto JL 2022.

Bänkinredning från 1700-talet med högre bänkar på manssidan än kvinnosidan. Foto JL 2022.

Bänkdörrar på norra och södra sidan, smalare på manssidan, bredare på kvinnosidan. Foto JL 2022.

Södra bänkkvarterets främre och bakre skärm. Foto JL 2022.

Dopfund från 1200-talets mitt med lock, krönt av en korsformig kyrkomodell. Uthuggningen i triumfbågen till vänster är troligen till för att öka sikten mot koret. Foto JL 2022.

Dopfuntslocket sett i närbild samt rakt ovanifrån.

Orgel byggd 1900 för Ardre kyrka av Åkerman och Lund, ritad av Axel Herman Hägg. Nedtagen 1990 och senare överflyttad till Hejdeby kyrka. Till höger detalj av orgelns norra sida med målade pipor. Foto JL 2022.

Votivskepp, tillverkat 1808 av Johannes Melander. Foto JL 2022.

Klocka, gjuten 1842 av Fred. Seipel och J. G. Liljendahl, Stockholm. Till vänster stenar för kimning. Foto JL 2022.

Altartavla från 1744-46, målad av Johan Hernell, nu i Gotlands Museum. Lösa delar demonterade och krucifixet nu på altaret i kyrkan. Foto JL 2019.

Helig biskop och S:t Olof, träskulptur från 1300-talets första hälft respektive omkring 1400, nu i Gotlands Museum. Foto JL 2021 respektive 2019.

Restaureringar

Mer övergripande restaureringar är kända från 1697, då koret reparerades och sannolikt den till 1960-talet bevarade kraftiga bjälken för valvet tillkom. 1700-talet innebar en i etapper genomförd omvandling av kyrkorummet, både vad gäller inredningen som målad dekor i murar och valv. En inre restaurering 1860 innebar inte någon synbarligen genomgripande karaktärsändring i kyrkorummet och även det några årtionden senare följande läktarbygget 1883 anslöt till karaktären. Mer genomgripande var den stora restaureringen 1966-71 då mycket av senare tillägg avlägsnades till förmån för bevarade rester av rummets medeltida arkitektur och målade dekor. I sitt sparsmakade uttryck kan förändringarna också inordnas i den modernistiska arkitekturens ideal under 1900-talet och inte minst så som den kommit till uttryck hos de medverkande arkitekterna Per Erik Nilssons arkitektur och Erik Lundbergs restaureringar.

Interiör mot öster. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Interiör mot nordöst. Foto Carl Ewald Lönngren 1895, Gotlands Museum (GFF 935_161)

Interiör mot väster. Foto Anders Roland 1913, ATA.

Läktaren med barriär av en medeltida bänkskärm samt trävägg i tornbågen. I ringkammaren står en bänk som får ljus av den öppna nordportalen. Detalj av föregående respektive foto Einar Erics 1914, ATA.

Interiör av koret mot öster och nordöst. Foto Anders Roland 1922 och Greta Arwidsson 1954, ATA.

Interiör mot öster, sedan kaminen från omkring 1900 i långhusets sydöstra hörn börjat sota ner kyrkorummet. Foto Alfred Edle 1929, ATA.

Målad trävägg under läktaren, avlägsnad 1966-71. Foto Greta Arwidsson 1954, Gotlands Museum 935_35.

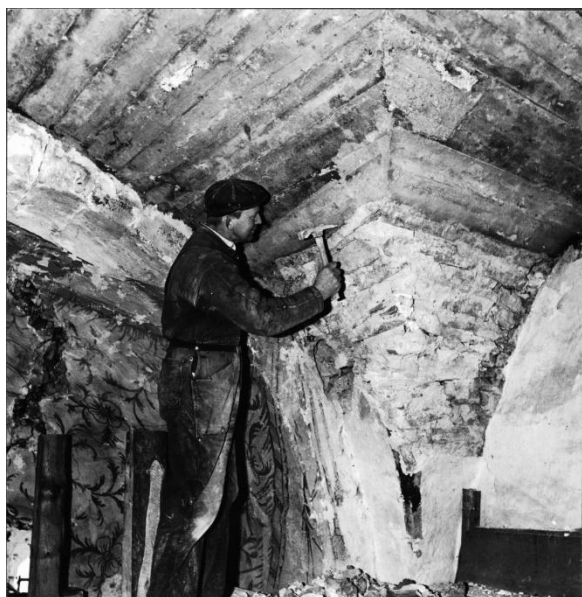
Altaruppsats, altarskrank och absidens målning före 1966-71. Foto Greta Arvidsson 1954, Gotlands Museum GFF 935_52.

Målad dekor från 1700-talet i långhusets valv, borttagen 1966-71. Foto Erik Olsson 1971, ATA. Till höger skiss för utformning av västpartiet istället för den då befintliga läktaren med underbyggnad. Per Erik Nilsson 1969, Gotlands Museums arkiv.

Kalkmålningar av "Passionsmästaren" vid 1400-talets mitt, framtagna och åter övertäckta och delvis borttagna 1966-71 för att frilägga underliggande äldre målningar. Foto Erik Olsson 1970, ATA.

Korvalvet förbereds för en ny stödkonstruktion av armerad betong. Till vänster altaret innan ommurning då det även flyttades närmare väggen i öster. Foto Valdemar Falck 1967, Gotlands Museum (GFF 935_22, 935_21 och 935_47).

Interiör av det efter restaureringen 1966-71 nyss färdigställda kyrkorummet. Foto Hans Hemlin, Gotlandskonst AB, början av 1970-talet, vykort i Gotlands Museums arkiv.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkirkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Arkeologiska undersökningar

1998 gjordes en arkeologisk förundersökning i samband med nedläggning av en dagvattenledning. Ett cirka 45 meter långt schakt grävdes från kyrkans nordvästra hörn rakt norrut till ett dike utanför kyrkans bogårdsmur. Schaktet var 40 cm brett grävdes med fall in under bogårdsmuren och var 70-80 cm djupt i norra änden. Bogårdsmurens översida norr om kyrkan ligger i nivå med kyrkogårdens markyta. Kyrkogårdens markyta ligger ca 1 meter högre än markytan norr om kyrkogården på grund av att det påförts jord på kyrkogården. Schaktmassorna bestod av matjord och fyllnadsmassor. Inget av antikvariskt intresse påträffades.¹

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket

¹ Zerpe 2002

sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Hejdeby kyrka är en av landets bäst bevarade romanska absidkyrkor. Särskilt gäller detta för att den har bevarat sina medeltida fönsteröppningar, portaler och sin triumfbåge. Hela kyrkorummet täcks därtill av murade valv, och inte av trätak. Valven är formade som romerska kryssvalv, en ålderdomlig typ som inte reser sig mot valvmitten och som saknar gördelbåge mellan varje valvtravéerna. I sin enkelhet har kyrkan också en rik utformning genom att absiden har tre fönster åt öster. Kyrkorummet har också ett stort pedagogiskt värde genom att det illustrerar hur många av öns kyrkor såg ut innan de förändrades genom 1200- och 1300-talets ombyggnader.

Tornet är en gotisk tillbyggnad men som genom sin form och genom att ha övertagit äldre portal och fönster ansluter till den romanska anläggningen. Kyrkan har aldrig försetts med utvändig sakristia, vilket också bidrar till att kyrkan är välbevarad.

Av stort värde för kyrkans medeltida karaktär är de kalkmålningar i form av apostlar, bibliska personer och helgon som i helfigur och med inskriftsband är placerade runt kor och långhus. Övriga medeltida saker av stort värde är triumfkrucifixet samt de medeltida bänkarna som helt eller delvis är bevarade i koret.

Anmärkningsvärt, som bevarat föremål, är också dopfuntslocket, ett några mycket få från medeltiden som pryds av en modell av en kyrka och som tillsammans med de övriga inspirerat formgivningen av dopfuntslock i flera kyrkor över landet under mitten av 1900-talet.

Av stort värde är också den målade inredningen från 1700-talet, vars målade dekor en gång myntade uttrycket ”Rosornas kyrka”. Kvar i kyrkan är bänkinredningen samt predikstolen. Magasinerat finns även en korbänk samt en skärmvägg från tornbågen, försedda med rikt målad 1700-talsdekor.

Kyrkvinden och tornets övre delar är av intresse då de uppvisar välbevarade medeltida rum, ursprungligt formade ljusöppningar och ger möjlighet att följa den medeltida murningstekniken.

Kyrkan är ett restaureringshistoriskt intressant exempel genom att tornhuven genomgått stora förändringar medan kyrkorummet till stor del undkom de ofta omvälvande restaureringar som skedde under 1800-talets andra hälft och att 1700-talsdekoren därför inte varit övermålad. Därtill är restaureringen 1966-71 av stort restaureringshistoriskt intresse då den gick ovanligt hårt åt den i stor utsträckning orörda 1700-talsinredningen och att den även innebar att kalkmålningar från 1400-talet täcktes över till förmån för de äldre 1200-talsmålningarna.

Kyrkogården

Hejdeby kyrkogård tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar och har bevarat sin medeltida utsträckning.

Kyrka och kyrkogården är starkt framträdande i det öppna landskapet med vidsträckta jordbruksmarker.

Kyrkomiljö är sammanhållen med kyrka, kyrkogård, och skola vilket har ett miljöskapande värde.

Alléerna till den västra ingången respektive till den tidigare skolan samt trädkransen ger kyrkomiljön en lummighet och en rumslighet.

Kyrkogården omges av låga terrassmurar och djupa diken. Vid den västra respektive norra ingången är medeltida hällar utlagda som broar.

Kyrkogården saknar helt gångar vilken ger den en ålderdomlig karaktär.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Hejdeby socken. Gravarna finns framför allt söder om kyrkan. 1996-97 angavs 9 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla. I en uppföljande 2016 inventering utpekades 18 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Alléerna omfattas av biotopskydd enligt Miljöbalken 7 kap. 11§.

Vid Hejdeby kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Hejdeby kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
s. 1100-tal	Mariabild, numera i Gotlands fornsal.	SvK
t. 1200-tal	Koret med absiden byggdes. Krucifixet i triumfbågen.	GK, SvK
o. 1225	Långhuset byggdes.	GK
o. 1250	Tornet byggdes, varvid nordportalen hämtades från långhuset. Muralmålningarna i långhuset, koret och absiden. Dopfunten och dopfuntslocket.	GK, SvK
1281	Byggnadsår enl. Strelow, vilket enligt SvK kan avse tornet.	SvK
s. 1200-tal	Väggskåp med målning i absidens norra vägg.	SvK
1200-tal	Svarvad bänk (GK anger ”medeltid”).	SvK, GK
Medeltid	Gravhäll, återanvänd som trampsten utanför kordörren.	SvK
o. 1310	Biskopsfigur av trä, numera i Gotlands fornsal.	SvK
o. 1325	Apostlafigur av trä, nu i Gotlands fornsal.	SvK
o. 1400	Olofsfigur av trä, numera i Gotlands fornsal.	SvK
1400-talet	Muralmålningar i långhuset av ”Passionsmästaren”.	
1643	Kyrkklockan gjuten av Jacob Byrsow.	ATA
1697	Renoverades ”then främsta delen af kyrkian utan och innan”.	SvK
1734	Bänkinredningen inklusive korbänken och sakristiskranket (det senare urspr. placerat i koret; GK).	GK
1745	Altaruppsatsen. Draperimålning utfördes på väggen bakom predikstolen, båda av snickaren och målaren C. J. Hernell (SvK; altaruppsatsen numera i Gotlands fornsal).	GK, SvK
1760-talet	Taken iståndsattes.	SN
1766	Predikstolen.	GK
	Enkel dekormålning av valven.	SN
1770	Timglas.	SvK
1781	Altarskranket målades.	SvK
1793	Predikstolen målades.	GK
1794	Ljuskrona av mässing med åtta pipor.	SvK
s. 1700-tal?	Bänkluckorna dekorerades med blomstermålningar.	GK
1803	De västligaste bänkarnas luckor dekorerades av tingsnotarien Paul Heil.	GK
1808	Votivskeppet, tillverkat av sjömannen Johannes Melander.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1839	Den spetsiga tornhuven ersattes med en lanternin efter ritning av F. W. Scholander, Stockholm (enl. CGB var den äldre huven en fyrkantig spira, således en pyramid av samma slag som i Endre).	ATA, CGB
1842	Kyrkklockan omgjuten av Fred. Seipel och J. G. Liljendahl, Stockholm.	SvK
1860	Nummertavla.	SvK
1883 (troligen)	Läktare i västra delen av kyrkan (GK utan datering). Under läktaren brädvägg med målning av bänkluckornas karaktär.	SvK, GK
1895	Tornhuvens lanternin ersattes med traditionell, åttkantig tornhuv efter ritningar av N. Pettersson, Visby (inskr. i flöjeln: "1896").	ATA
o. 1900	Fotogenkaminer installerades.	ATA
	Långhusets faltak byttes mot spåntak.	foton i ATA
1920	Församlingen ålades mot vite att göra en grundförstärkning och reparation av koret och absiden.	ATA
1921	Ankarjärn i absiden, byggmästare Carl Pettersson, Visby.	ATA
1922	En mindre grundförstärkning av korets sydöstra hörn utfördes.	ATA
1923	Vitesföreläggandet avskrevs av Kungl. Majt.	ATA
1929	Kamin i långhusets sydöstra hörn.	ATA
1950, 1953	Förslag (två alt.) till invändig restaurering av arkitekt Åke Porne, Stockholm (ej utförda).	GF
1954	Elvärmeanläggning.	ATA
1964	Konservering av triumfkrucifix och dopfuntslock. Konservator Erik Olsson, Sanda.	GF
1966-71	Restaurering av interiören efter förslag av professor Erik Lundberg (-1969) och arkitekt Per-Erik Nilsson (1970-), av exteriören efter förslag av Restaureringsteknik AB, Stockholm:	GK
	– Muralmålningarna togs fram och konserverades av Erik Olsson Sanda.	BS
	– Läktaren och brädväggen mot tornet revs. Sakristiskranket i koret flyttades till tornrummet.	GK
	– Ommurning av altaret. Flyttning av dopfunten och borttagande av främsta bänken i norra bänkkvarteret. Ändring av bänkar.	
	– Kalkstensgolv i koret, trägolv i långhuset och tornet.	
	– Draperimålningen vid predikstolen togs bort.	
	– Korvalvets stödkonstruktion av trä togs bort och valvet förstärktes genom stålbalkar och pågjutning med betong	

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1966-71	(efter förslag av ing. G. Hammarlund, Göteborg). – Värmeisolering av valven. – Brandsektionering samt stegar och inspektionsbryggor på vindarna. – Reparation av tornhuv. – Omläggning av samtliga yttertak (spåntaket på långhuset byttes mot faltak) inklusive nytt, pappklätt klockdäck. Hängrännor och stuprör av zinkplåt. – Den utvändiga spritputsen ersatt med vitkalkad slätputs. – Nya kolonnetter med tillhörande kapital och baser i tornets ljudgluggar. – El-ringning.	GF GKR
1986	Förslag till lös armatur.	GF
1989	Åskledare. Utbyte av plåten i avvattningsanordningarna.	GF
1990	Ny orgel, lånad från Ardre kyrka.	GF
1997-98	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Gotlands fornsal, med Byggnadshyttan på Gotland som entreprenör: – Rötskadade falar på absidtaget byttes ut. – Takluckan målades och vindskivor, takfotsinbrädningen, absidtaget, tornhuv och den inmurade gaveltakstolen tjärades. – Nya hängrännor och stuprör på alla byggnadsdelar. – Tätning mellan byggnadsdelarna av blyplåt i sågade spår i murverket. – Putsen från 1970- talet avlägsnades och samtliga fasadytor inklusive glugg- och fönstersmygar putsades och vitkalkades. – Naturstensytorna tvättades med högtryckstvätt, socklarna fogades och cementhaltiga fogar togs bort och ersattes med nytt fogbruk. – Fönstersnickerierna kittades om och målades. – Portbladen tätades med lammull. – Kalkstensflisen i koret fogades, ett plangolv för förvaring byggdes på korvinden. – Stegar och inspektionsbryggor på vindarna och i tornet kompletterades med handledare och vilplan. Även belysningen kompletterades i tornhuv och på vindarna.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2001	Konservering av dopfuntslock av Lars Rosenberg och C. H. Eliason.	GF
2004	Beslut om konserveringsarbeten på gravvårdarna: – Medeltida häll i korportalen. – Kyrkvärden Lars Nordström. – Kyrkvärden H. Hansson. – Oidentifierad häll. – K. Hellgren.	GF
2005	Altaruppsats konserverad av Maria Ihrsén (dep. i Gotlands fornsal).	GF
2006	Restaurering av ett par ljusstakar av Dahlströms Metallgjuteri HB.	GF
2008	Konservering av gravvårdar. Ansvarig entreprenör, Karl-Gustaf Eliasson, Stenkultur i Stockholm.	GM
2011	Restaurering av kyrkogårdsmur. Ansvarig entreprenör, Skogsstyrelsen.	GM
2016	Utvändig restaurering. Ansvarig entreprenör, Byggnadshyttan Kalk och Bygg AB.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
BS	B. G. Söderberg, Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf-Svahnström, Gotlands Kyrkor, 1991
GKR	I. Ruhr, Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985
Inskr.	Inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
SN	Sven Norén, Rosornas kyrka i Hejdeby. I Gotländskt arkiv 1954
SvK	Sveriges Kyrkor 1:4, 1931.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Handlingar i Landsarkivet i Visby, Hejdeby kyrkoarkiv, volym O:1, 2.
 Inventering av inventarierna i Hejdeby kyrka 1997-98, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Hejdeby kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Inventering av Hejdeby kyrkogård, utförd 2015 av Gotlands Museum.
 Program för utvändiga reparationsarbeten på Hejdeby kyrka, upprättat 2001 av arkitekt Jan Utas, Visby.
 Trädvårdsplan Hejdeby kyrka upprättad av Gotlands Museum 2011.
 Vård och underhållsplan Hejde kyrka 2009. Arkitekt Jan Utas, Visby.
 Zerpe, L. 2002. Rapport över arkeologisk förundersökning vid Hejdeby kyrka, Gotland.
 Länsstyrelsens dnr 225-3802-96

Tryckta källor

Gadd, D. Gotlands läns bebyggelse. Malmö 1956
 Hejdeby kyrka – vägledning, Karlstad 1981.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, Erland, Gotland och Bysans, Visby 1999.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Norén, S., Rosornas kyrka i Hejdeby ingår i Gotländskt arkiv 1954.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Rosvall, J., Den gotländske ciceronen, Stockholm 1950.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland band 1:4, 1931.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Thunmark-Nylén, L., Die Wikingerzeit Gotlands, 2006.
 Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Hejdeby socken 1752. Lantmäteristyrelsen H44-1:1.
 Laga skiftes karta 1875. Lantmäteristyrelsen H44-3:3.